

A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Az egri Eszterházy Károly Főiskola Kulturális Örökség
és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata

Az Egyetemközi Kulturális Örökség Tanulmányok Központ
támogatásával szerkeszti
MONOK ISTVÁN

A könyv megjelenését támogatta

Tiszántúli Református Egyházkerület

A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége

TANULMÁNYOK

SZERKESZTETTE
MONOK ISTVÁN

KOSSUTH KIADÓ
ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
BUDAPEST – EGER
2012

Illusztrációk
A SZERZŐK ARCHÍVUMA

Szerkesztette
MONOK ISTVÁN

A borítón
A debreceni kollégium a 19. század végén. Kallós Kálmán rajza
nyomán készült metszet (Debrecen, Tiszántúli Református
Egyházkerület Nagykönyvtára), Hapák József felvétele

ISBN 978-963-09-7107-0
ISSN 2063-5257

Minden jog fenntartva

Szerkesztés © Monok István 2012
© Kossuth Kiadó 2012

Tartalom

Monok István: Újrakezdés – Református iskolák könyvtárai az egykori török hódoltság területén.....	7
Zvara Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században	13
Hegyi Ádám: A mezőtúri református gimnázium könyvtára a 18. században – Ertsei Dániel (1744–1809) szerepe egy mezőváros kulturális életében	103
Oláh Róbert: A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján.....	151
Rövidítések jegyzéke.....	239
Személy- és helynevek mutatója	243

MONOK ISTVÁN

Újrakezdés – Református iskolák könyvtárai az egykori török hódoltság területén

A török kiűzése a Magyar Királyság területéről, az ország betagolása a Habsburg Birodalomba minden intézmény életében új helyzetet teremtett. Lehetőségeket és korlátokat is egyben. A református egyház számára a lehetőség jelentős részben abban állt, hogy a visszahódított területek magyar lakosságának lelki szolgálatában, számukra az iskoláztatás megszervezésében komoly mozgástér nyílt. Természetesen ez a feladat komoly terheket is jelentett, felelősségvállalást, amely nagyon sokszor az elkövetkezendő másfélszáz évben nehezen felvállalhatónak bizonyult.

A Tiszántúli Református Egyházkerület hatalmas területre terjedt ki, és tevékenysége, egyházi joghatósága nem is állt meg a Tiszánál, hiszen – református szempontból – a Duna–Tisza közti területek egyházi és iskolai életének a megszervezése is javarészt erre az egyházmegyére hárult. Hozzá tartozott a Partium, és 1818–1821-ig a Szilágyság is. A 17. század végére számos jelentős kollégium – Debrecen mellett Szatmár, Nagybánya, Máramarossziget, Zilah, Nagykőrös – felügyelete is a püspökre tartozott. A kollégiumok végzett diáksága látta el jelentős részben a falusi tanítói munkát, így a református egyház közművelődési szerepe a terület magyar lakossága körében meghatározó volt.

A török kiűzése után a protestáns egyházak számára kedvezőtlen fordulat történt, nevezetesen az állam szervező és szervezett ereje jelentős mértékben a lakosság rekatolizálását segítette. Ilyen jelenség volt a protestáns értelmiség újratermelésének adminisztratív eszközökkel történő korlátozása, amely több lépésből tevődött össze (a külföldi iskoláztatásra jutás megnehezítése, a könyvekkel való ellátás korlátozása stb.). A korlátozás következménye a kollégiumok történetében az volt, hogy diákságot veszítettek, és a 18. század végére az oktatási

színvonaluk sok helyen romlott. Az egyházkerület kénytelen volt erőit koncentrálni, a debreceni képzés színvonalát megőrizni és fejleszteni, de ezzel néhány (had)állást fel kellett adnia: kollégiumok minősültek vissza általános iskolákká. A töröktől felszabadult területen a partikularendszernek is köszönhetően azonban több iskola benépesült, és egyre színvonalasabb képzést nyújtva jelentős kollégiummá vált. Ilyen volt a nagykőrösi, a hódmezővásárhelyi és a mezőtúri is.

A magyar könyvtár- és olvasmánytörténeti szakírók mostohán bántak ezeknek az iskoláknak a könyvtáraival, a terület református magyar lakosságának olvasmányműveltségével. Az egyes tanintézetek történeteiben és a helyismereti irodalomban találkozunk ugyan fontos tanulmányokkal, amelyek érintik az intézményi könyvtár történetét is, meg is emlékeznek neves adományozókról – vagyis érintik az iskolák társadalmi környezete könyves kultúráját is –, ám mind- eddig nem tudunk módszeres forráskutatásról vagy nagyobb területek olvasmánytörténetét jellemző írásokról.

A 18. és 19. század fordulójának olvasmánytörténetét két monográfia is tárgyalja.¹ Ezek megállapításai sok tekintetben igazak, kellőképpen általánosak ahhoz, hogy sok ponton iránymutatók legyenek, azonban a mostani könyvünknek tárgyat adó témát tekintve keveset mondók. A falusi és a mezővárosi lakosság általános műveltségi állapotáról pedig – az írástudást és az olvasást tekintve – egy kiváló erudícióval megírt könyv áll rendelkezésünkre, Tóth István György munkája,² amely nézőpontját, a kutatott témát tekintve, a jelzett ismereti területek hiányának a feltárására irányult, nem pedig a meglétükről vallatta azokat a forrásokat, amelyeket tanulmányozott. Ha valaki analfabetizmust kutat a kora újkori Magyarországgal kapcsolatban, talál. A megnevezett monográfia ugyanakkor példaanyagában a nyugat-magyarországi megyékre (Zala, Vas) koncentrált, katolikus környezetre. Forrásai közül jelentős részben hiányoznak a könyv születése és a szerző tragikus halála után módszeresen számba vett egyházlátogatási jegyzőkönyvek.³ Ezek pedig a falusi papok és tanítók műveltségi állapotáról a legjobb források közé tartoznak. Van is előzménye kutatásunknak, hiszen Hermann Egyed,⁴ majd Holl Béla⁵ is – hogy csak olyanokat említek, akik

kifejezetten olvasmánytörténeti szempontból is kézbe vették ezeket a jegyzőkönyveket – gazdagon merített ezekből, azóta pedig tematikus kötetté is rendeztük az 1750 előtti dokumentumokat.⁶

A református püspök is vizitál – már ha komolyan veszi hivatalát. Ha nem teszi, az egyházkerület szétesik, a megyék esperesei magukra maradnak, a gyülekezetekben az aprómunkát elvégző lelkészek ugyancsak. Az egyházlátogatás forrásai a református gyülekezetekben is vannak a falusi lelkészek és tanítók felkészültségéről, ám nem olyan mértékben, mint a katolikus dokumentumok. Ennek egyik oka az, hogy a református lelkész halálával, ha nem kifejezett szándék volt, a könyvei nem maradtak a gyülekezetre. A vizitáció így nem is rögzítette a könyvanyagot, hiszen nem az egyház vagyontárgyai voltak. Különösen fontos tehát az a forráscsoport, amelyet kötetünkben Oláh Róbert mutat be: az *„Oskola Mesterek Regulatioja”*. Imre Mihály szóban többször figyelmeztette a könyves szakembereket, hogy figyeljenek erre a dokumentum-együttesre, és most szava meghallgatásra talált.

Ám még ezzel a kötettel sem mondhatjuk el, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület 18. századi olvasmánykultúrájának forrásai feltárásán túl lennénk. A mezővárosok polgárságának hagyatéki jegyzőkönyvei sajnos csak kis részben maradtak fenn (ha ugyan készültek írásban), de módszeres kutatásukra a század második felét illetően nem került sor.⁷ Ugyancsak adósak vagyunk a kollégiumok könyvtártörténeti forrásainak rendszerezésével az 1750-et követő időkből. Vannak új eredmények, például a zilahi kollégium matrikulájának újra előkerülése mentén, de szervezett kutatással még senki nem vizsgálta át ezt a területet. A falvakat tekintve pedig a kerület többi egyházmegyéjének az anyagát kell megtalálni. Kötetünk legnagyobb hiánya a Duna–Tisza közén lévő városok és falvak könyves műveltségének elemzése. Az alapkutatások még váratnak magukra, a helyismereti irodalom pedig csak említés szintjén érinti a kérdést.

A legutóbbi időben Nagykőröst tekintve előbbre jutottunk, hiszen új, nagyon fontos források kerültek elő. Az elveszett eredeti anyakönyvből a századok során nem csupán megjelentek részek, hanem a könyvtár első állományjegyzékéről Ádám Gerzson 1889-ben másolatot készített,

amely ma gimnáziumban található.⁸ Az 1712-ben készült összeírás egy merőben más könyvtárat állít elénk, mint amelyeket megismerünk majd Mezőtúrbán és Hódmezővásárhelyen. Ez utóbbiak az újonnan alapítás előnyének megfelelően nagyobb részt kortárs, közel-kortárs kiadású iskolai könyveket, teológiai alapvetéseket vásároltak és kaptak adományképpen. A nagykőrösi iskola 17. századi hagyatékokból gyarapíthatta a könyvtárat. Az összeírást megelőző negyed évszázad semmiképpen nem a nyugodt történeti korszakok egyike volt, vagyis az ebben az időszakban keletkezett könyvanyag is csak elszórtan van jelen a jegyzéken, amely kereken 100 könyvet sorol fel. A humanizmus nagyjainak jelenléte mellett feltűnő, hogy szinte anakronisztikus módon a reformáció 16. századi klasszikusainak alapművei sorjáznak a polcokon. Lutheránusok is, azonban a helvét szellemű munkák vannak túlsúlyban. Feltűnő az is, hogy a 17. századi heidelbergi, sziléziai vagy németalföldi jelentősebb szerzők sem fordulnak elő kimutatható arányban. Miután a könyvek többségét kitevő ókori szerzők művei kiadási idejéről nem tudunk (hiszen ezt az adatot az összeírás nem rögzíti), a könyvtár kétharmadát 16. századinak is mondhatjuk. Még az összeírás követő időkben (például 1730-ban) hozzáírt adományok esetében is régebbi, néha százéves munkákról van szó. Elképzelhető, hogy a könyvtár szerény, néhány tucatnyi könyve mellé a 17. század végén érkezett egy nagyobb adomány, és így egy több generáción át gyűjtött magánkönyvtár került az iskolai könyvtárba, de erről nincsen információnk.

Pedig a nagykőrösi iskolában a 18. század közepére komoly, több száz kötetes könyvtár alakulhatott ki. Erre utal két magánkönyvtár is a városban, amelynek összeírásai örvendetes módon ismertek. Az egyik jegyzék akkor készült, amikor *Hányoki Losontzi István* (1709–1780), a nagykőrösi és debreceni református gimnáziumok neveltje, ceglédi iskolamester összeszedte a külföldi tanulmányokhoz szükséges szellemi és anyagi muníción, és Utrechtbe indult, vagyis 1739-ben.⁹ Könyveinek 187 tételes jegyzéke, amelyből hiányoznak az orvosi és a jogi könyveinek összeírásai, azt sejteti, hogy a könyveket jelentős részben apjától örökölte. Modern könyvtár, a könyvek kiadási ideje túlnyomó részt a 17. század utolsó és a 18. század első negyedére esik. A néhány mate-

matikai munka mellett (wittenbergi és kielői egyetemi tanárok művei) az ókori történeti forrásmunkák és néhány közel-kortárs történetfilozófiai mű jelzi a nem jelentős történeti érdeklődést. Alapvetően egy filozófiai és erkölcszociológiai gyűjteményt látunk a jegyzékből kirajzolódni. Angliai teológiai művek is előfordulnak, nagyobb számban a helvét egyetemek képviselői, azonban a németalföldi 17. század végi, nem ortodox erkölcszociológiai, etikai és természetjogi munkák vannak túlsúlyban.

A hazájába, Nagykőrösre hazatért Losontzi István a helyi közösség megbecsült tagjává vált, igazgatta egykori iskoláját, tizenegy tankönyvet írt, vagyis komolyan vette hivatását. Csak remélni lehet, hogy hagyatéki összeírása is előkerül egyszer, hiszen ha ifjú egyetemistaként ekkora gyűjteménye volt, akadémista értelmiségiként, 1769-ig, visszavonulásáig, biztosan pompás gyűjteményt tudhatott magáénak.

A másik 18. század közepi nagykőrösi értelmiségi, akinek ismerjük olvasmányai egy részét, *Balla Gergely* (1710 körül–1772 után), a város historikusa. A jogvégzett ifjú Balla 1735-ben tért haza szülőföldre, Nagykőrös bírójává lett. Az életrajzírói „2000 kötetes” könyvtáráról beszélnek, amelyet nehéz jellemezni, ám az a könyvjegyzék, amely előkerült alig 200 száz könyvet sorol fel ezek közül. Az 1763-ban készült jegyzéken¹⁰ szinte csak a latin nyelvű könyvei szerepelnek, a magyarok, a németek és a franciák szinte teljesen hiányoznak. Ezek egykori meglétéről a kései leszármazott, Balla Károly 1856-ban írt jegyzete tesz bizonyosságot. A felsorolt könyvek a tulajdonos képzettségének megfelelően többségükben jogi témájúak, de jelentős a történeti munkák aránya is. Ugyan az összeírás nem tér ki a könyvek megjelenési idejére, a felsorolásban szereplő névanyag kortárs, modern könyvtárat sejtet.

A református iskolák kibocsátó, és megtartó erejéről tanúskodik az a tény, hogy a kötetben szereplő kisvárosok mindegyikében olyan személyiségek éltek és alkottak, akiket a mostani historiográfiái is számon tart. Az említett Losontzin és Ballán kívül utalok itt a mezőtúri Ertsei Dánielre vagy a hódmezővásárhelyi Szőnyi Benjaminra.

Kötetünk esettanulmányok sora. Olyan kulturális örökségi réteget mutat be, amelynek feltárása, számontartása és megismertetése csak napjainkban kezdődik, de tanulságai már látszanak.

Jegyzetek

- ¹ KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp., 1943, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda; FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó (Irodalomtörténeti könyvtár, 33.)
- ² TÓTH István György: *„Mivelhogy magad írást nem tudsz...”* Bp., 1996 MTA Történettudományi Intézete (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.)
- ³ Vö.: MONOK István: *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása. (Kutatástörténeti áttekintés)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum, 1998/1–2. 203–207.
- ⁴ HERMANN Egyed–EBERHARDT Béla: *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején*. Veszprém, 1942, Egyházmegyei Könyvnyomda (A veszprémi egyházmegye múltjából 8)
- ⁵ HOLL Béla: *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Vál. és szerk.: MONOK István, ZVARA Edina. Budapest, 2000. (METEM könyvek); HOLL, Béla: *Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo*. In: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese*. A cura di Béla KÖPECZI, Péter SÁRKÖZY. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó. 211–224.
- ⁶ *Az Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat (Szerk.: BALÁZS Mihály, KESERŰ Bálint) 14, 19/1–3. kötetei, továbbá HOLL Béla: *Laus librorum i. m.* (5. jegyzet)
- ⁷ HÉJJA Julianna Erika: *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*. Bp., 2003, OSZK. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, IX.)
- ⁸ ÁDÁM Gerzson–JOÓ Imre: *A nagy-kőrösi Ev. Ref. Főgymnasium története*. Nagy-Kőrös, 1896.: A könyvtár. 293–300. a jegyzék említése: 294.; *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon. 1530–1750. Jegyzékszerű források*. Sajtó alá rend. OLÁH Róbert. Bp., 2009, OSZK (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2.) 245–248.
- ⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*. Sajtó alá rend. BAJÁKI Rita, BUDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi. Bp., 2009, OSZK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4.) 350–357.
- ¹⁰ Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Nagy Géza irathagyatéka, Nr. 150. Köszönöm Sipos Gábornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a jegyzék, és Balla Károly megjegyzéseinek a másolatát.